

Тотубаева А.Т.

**ЖАРАНДАРДЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУКТАРЫН
ЖАНА ЭРКИНДИКТЕРИН КАМСЫЗДООДО ЖОГОРКУ КЕҢЕШТИН
ИШИНИН УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ**

Тотубаева А.Т.

**ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЖОГОРКУ
КЕНЕША В ОБЕСПЕЧЕНИИ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ
И СВОБОД ГРАЖДАН**

A. T. Totubaeva

**LEGAL BASIS OF THE PARLIAMENT IN ENSURING THE CONSTITUTIONAL
RIGHTS AND FREEDOMS OF CITIZENS**

УДК: 342.4/31(575.2)(043.3)

Макалада Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин ишмердүүлүгүнүн укуктук негиздери изилденген. Андан сырткары, Кыргыз Республикасынын Конституциясында парламенттин жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин камсыздоо боюнча негизги ыйгарым укуктарынын өзгөчөлүгү каралган. Жогорку Кеңештин Регламентинде белгиленген парламент менен шайлоочулардын өз ара аракеттери талданган. Андан сырткары, жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыздоодо парламенттин отурумдарынын, парламенттик угуулардын, комитеттердин жана депутаттык фракциялардын ишинин өзгөчөлүктөрү изилденген. Жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу үчүн Жогорку Кеңештин депутаттарынын укуктук статусун бекитүүчү мыйзамдардагы негизги жоболор каралган. Ошондой эле, жарандардын укуктарын камсыз кылууда Жогорку Кеңештин депутаттарынын укуктары, милдеттери, жоопкерчилиги жана парламентарийлердин укуктук кепилдиктеринин негиздери аныкталган. Каралган ченемдик-укуктук актылар Жогорку Кеңештин жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу боюнча ишмердүүлүгүнө укуктук негиз катары кызмат кылышат.

Негизги сөздөр: жаран, укуктар жана эркиндиктер, укуктук статус, парламент, ишмердүүлүк, ыйгарым укуктар.

В статье исследуются правовые основы деятельности Жогорку Кенеша Кыргызской Республики. А также, рассматриваются особенности основных полномочий парламента по обеспечению прав и свобод граждан в Конституции Кыргызской Республики. Анализируется взаимодействие парламента с избирателями в установленном Регламенте Жогорку Кенеша. Кроме того, исследуются особенности заседаний парламента, парламентских слушаний, работы комитетов и депутатских фракций в обеспечении конституционных прав и свобод граждан. Рассматриваются основные положения законодательства, определяющих правовой статус депутата Жогорку Кенеша для обеспечения конституционных прав и свобод граждан. А также, определяются основы правовых гарантий парламентариев и права, обязанности, ответственности депутатов Жогорку Кенеша в обеспечении прав граждан. Рассматриваемые нормативно-правовые акты будут служить как правовые основы деятельности Жогорку Кенеша по обеспечению конституционных прав и свобод граждан.

Ключевые слова: гражданин, права и свободы, правовой статус, парламент, деятельность, полномочия.

The article investigates the legal basis of the Jogorku Kenesh of the Kyrgyz Republic. Also, the features of the major powers of the Parliament to ensure the rights and freedoms in the Constitution of the Kyrgyz Republic. Parliament examines the interaction with voters in the established regulations of the Jogorku Kenesh. It also investigates the features of parliamentary sessions, parliamentary hearings, committees and parliamentary factions to ensure the constitutional rights and freedoms of citizens. We consider the main provisions of the law defining the legal status of the deputy of the Jogorku Kenesh to ensure the constitutional rights and freedoms of citizens. As well as establishing a framework for legal guarantees of parliamentarians and the rights, duties and responsibility of the Jogorku Kenesh deputies in ensuring the rights of citizens. Considered regulations will serve as the legal basis of the Parliament to ensure that the constitutional rights and freedoms of citizens.

Key words: citizen rights and freedoms, legal status, parliament, the activities, powers.

Ченемдик-укуктук актылар Жогорку Кеңештин саясий эркин чагылдырат. Элдик өкүлчүлүктүү орган катары Жогорку Кеңештин ишин уюштурууну сапаттуу укуктук жөнгө салуу мезгилдин талабы. Ансыз жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу мүмкүн эмес.

Жогорку Кеңеш табияты боюнча саясий процесстерди жалпылап, аларды жаратып, багыттап жана тийиштүү конституциялык-укуктук формаларда иш алып барат. Парламент саясий милдеттерди укуктук усулдар аркылуу чечип, милдеттердин ичинен жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу милдетин белгилейт. Парламенттин ишмердүүлүгүн укуктук жөнгө салуу боюнча ченемдик-укуктук актылар Жогорку Кеңештин мамлекеттик бийлик органдар түзүмүндөгү ордун жана жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин камсыздоо, шайлоочулар менен иш алып баруу боюнча мамилелерди аныктайт. Учурда, Жогорку Кеңештин ишмердүүлүгүнүн укуктук негиздери Кыргыз Республикасынын Конституциясында, Жогорку Кеңештин

Регламентинде жана башка мыйзамдарда белгиленген конституциялык ченемдердин негизинде жүргүзүлөт.

Жарандар менен иш алып баруу боюнча парламенттин ишмердүүлүгүнүн укуктук негиздерин изилдөөдө алгач ирет Кыргыз Республикасынын баш мыйзамына көңүл буруу керек. Конституцияга коомдук мамилелердин тийиштүү тармагындагы парламенттин ишмердүүлүгүн жөнгө салуучу ченемдик укуктук актылардын иерархиялык тутумунда алдыңкы роль таандык. Анткени, Кыргыз Республикасынын Конституциясында Жогорку Кеңештин макамынын так мүнөздөмөсү берилген. Ал Жогорку Кеңешти алдыңкы, өкүлчүлүктүү, артыкчылыктуу орган катары аныктайт. Жогорку Кеңештин ишмердүүлүгүн конституциялык жөнгө салуу бийликтерди бөлүштүрүү тутумуна так жазылаарын белгилеп кетүү зарыл. Негизинен Жогорку Кеңештин макамына тиешелүү болгон конституциялык-укуктук ченемдердин жалпы жыйындысы парламенттин жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу тармагындагы мүмкүнчүлүктөрүнүн конституциялык негизин түзөт.

И.О. Чернигов белгилегендей, негизги мыйзамды аткаруу мамлекеттик мыйзам чыгаруу бийлиги органдарынын маанилүүлүгүн жогорулатат [4, 77-б.]. Парламенттин макамын конституциялык жөнгө салуу мамлекеттик жана коомдук институттардын турукташуу процессине таасир этет.

Жогорку Кеңештин ишмердүүлүгүнүн конституциялык негиздерине карата Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 3-беренесинин 2 пунктуна ылайык мамлекеттик бийлик мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлигине бөлүнөт [1]. Негизги мыйзамдын 94-беренеси Жогорку Кеңештин макамын мыйзам чыгаруучу жана өкүлчүлүктүү орган катары аныктайт. Демек, аталган конституциялык берене өзүнө бийликтерди бөлүштүрүү принцибин камтыган, маанилүү укуктук негизди жаратат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 70-беренесинин 1-пункту Жогорку Кеңеш - Кыргыз Республикасынын парламенти – мыйзам чыгаруу бийлигин жана өз ыйгарым укуктарынын чегинде контролдук кылуу милдеттерин жүзөгө ашыруучу өкүлчүлүктүү жогорку орган катары бекитет. Жогорку Кеңеш аркылуу бардык маанилүү парламенттик процедуралар өтөт. Анда жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу, элдик өкүлчүлүктү, парламентаризмди ишке ашыруу менен байланыштуу болгон башкы юридикалык, саясий жана уюштуруучулук аракеттер талап кылынат. Конституцияга ылайык, Жогорку Кеңеш пропорциялуу ситема боюнча беш жылдык мөөнөткө шайланат. Демек, активдүү жана пассивдүү шайлоо укуктарына жана эркиндиктерине ээ болгон жарандардын эрки

гана парламентти легитимдештирет, анын курамын, саясий багытталгандыгын аныктайт.

Депутаттык мандаттын башкы функциясы жана мазмуну болуп конституциялык укуктарга жана эркиндиктерге ээ болгон, элдик өкүлчүлүк кылуу саналат. Жогорку Кеңештин депутаты болуп шайлоо күнүнө карата 21 жашка толгон шайлоого укугу бар Кыргыз Республикасынын жараны шайлана алат. Аталган берененин маңызына ылайык депутаттык корпус Кыргызстандын көп улуттуу элинин эркин чагылдырат.

Негизги мыйзамдын тийиштүү беренелерин талдоо Жогорку Кеңештин ыйгарым-укуктарына жарандардын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу маселелери кирет деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Буга ылайык парламент аталган камсыз кылуу менен алектенүүгө укуктуу жана милдеттүү болгон, жогорку юридикалык негиз катары кызмат кылат.

Жалпысынан, Жогорку Кеңештин тийиштүү укуктарды жана эркиндиктерди камсыз кылуу маселелери жарандардын конституциялык-укуктук макамына тиешелүү укуктук жана саясий маселелерди сапаттуу чечүүгө көмөктөшүшөт.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу тармагындагы Жогорку Кеңештин ишмердүүлүгүнө тиешелүү ченемдик-укуктук базанын калыптануусу жана өнүгүүсү үчүн мүмкүнчүлүктөрдү аныктаган. Кыргыз Республикасынын Конституциясы Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынуучу ченемдик укуктук актылардын түрлөрүн орнотот. Аларга конституциялык мыйзамдар, мыйзамдар, парламенттин токтомдору кирет.

«Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы Конституциядан кийинки, парламенттин ишмердүүлүгүнүн укуктук негиздерин аныктоочу, негизги ченемдик-укуктук акт болуп саналат. Бул документтин өзгөчө маанилүүлүгүнөн улам парламенттик процедураларды ишке ашыруу үчүн жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу боюнча Жогорку Кеңештин ишмердүүлүгүнүн укуктук негиздерин дал ушул Регламенттин мүнөздөмөсү аркылуу кароону улантуу максаттуу болот.

Регламент парламенттин ишмердүүлүгүнүн укуктук негиздерин байытат жана бекемдейт. Б.Н. Габричидзе белгилегендей, регламент – бул жарым-жартылай маңызы боюнча конституциялык болгон мамилелерди дагы жөнгө салуучу мыйзам [7, 57-б.]. Ал эми бул мамилелердин башкы өзөгү болуп жарандын жана адамдын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу саналат.

Регламенттин мазмунундагы эң башкысы – акыр аягында инсандын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылууга багытталган, Жогорку Кеңештин мыйзам чыгаруу, көзөмөлдөө жана башка ишмердүүлүгүнүн тартиби жөнүндөгү конституциялык жоболорду өнүктүрүү.

Регламент – бул башкалар менен катар, инсандын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу тармагындагы Жогорку Кеңештин ыйгарым-укуктарынын конкреттештирүүсүн камтыган принциптердин жана укук ченемдеринин комплекси. Мисалы, «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндө» 2011-жылдын 25-ноябры №223 Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 32-главасы шайлоочулар менен иштөөнүн тартибин бекитет [2].

Регламенттин жоболорунда камтылган ченемдер Жогорку Кеңеш тарабынан демократизмдин жана парламентаризмдин башаттарында инсандын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу үчүн базаны аныктайт. Бул, биринчи кезекте, маселелерди эркин талкуулоо жана жамааттык чечүү, көп партиялуулук, саясий көп түрдүүлүк принциптеринде парламенттин иштөөсүнүн негиздерин бекитүүдө байкалат.

Негизги принципалдуу маселелер боюнча Регламент мыйзамдарды жана башка ченемдик актыларды, анын ичинде инсандын конституциялык укуктарына жана эркиндиктерине тиешелүү болгон дагы, даярдоодо жана кабыл алууда үлгү жана так багыт болуп саналат. Регламент дайыма жакшыртылып турат, ага дээрлик дайыма өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилет.

Жогорку Кеңеш жөнүндөгү конституциялык ченемдер Регламенттен тышкары бир катар башка ченемдик укуктук актыларда өнүктүрүлгөн. Аларда инсандын конституциялык укуктарын жана милдеттерин камсыз кылуу, коргоо жана сактоо, гуманисттик баалуулуктарды ишке ашыруу үчүн жагымдуу шарттарды түзүү парламенттин ишмердүүлүгүнүн негизги багыттарынын катарына киргизилген.

Буга байланыштуу, каралып жаткан камсыз кылуу боюнча Жогорку Кеңештин ишмердүүлүгүнүн укуктук негиздери үчүн «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутатынын статусу жөнүндө» 2008-жылдын 18-декабры №267 Кыргыз Республикасынын Мыйзамы чоң мааниге ээ. Бул мыйзамда депутаттардын өз шайлоочуларынын укуктарын жана кызыкчылыктарын камсыз кылуу боюнча укуктары жана мүмкүнчүлүктөрү бекитилген. Аталган мыйзам Жогорку Кеңештин ишмердүүлүгүндө инсандын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуунун механизмин ачыктаган жана бекиткен негиз салуучу ченемдик-укуктук акт болуп саналат. Аталган мыйзамдын 1-беренесинин 2-бөлүгүнө

ылайык Жогорку Кеңештин депутаты Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык партиялык тизмелер боюнча шайланган жана 21 жаш курагынан кем эмес Кыргыз Республикасынын жараны болуп саналат [3]. Демек, депутат, эл шайлаган адам катары, биринчи кезекте инсандын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылууга укуктуу жана милдеттүү. Буга байланыштуу, депутаттык ишмердүүлүктүн формаларынын бири болуп жарандардын укуктарынын бузулушун тез арада алдын алуу боюнча чараларды кабыл алуу талабы менен тийиштүү кызматтык жактарга кайрылуу саналган.

Жогорку Кеңештин депутатынын шайлоочулар менен өз ара мамилелерин бекитүүчү мыйзамдагы негизги жоболор конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу үчүн өзгөчө мааниге ээ. Бул жоболорго ылайык Жогорку Кеңештин депутаты шайлоочулар менен байланышта болот. Ал шайлоочулардын кайрылууларын карайт, жарандарды кабыл алууну жүргүзөт, тийиштүү мамлекеттик бийлик органдарына депутаттык суроо-талаптарды жөнөтөт. Ар бир айда депутатка Жогорку Кеңештин Регламенти менен аныкталган тартипте шайлоочулар менен иштөө үчүн тийиштүү күндөр берилет.

Ошондуктан, аталган мыйзам депутаттардын шайлоочулар менен иштөөсүн жөнгө салуучу ченемдери жарандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылууга үндөлгөн өкүлчүлүктүү орган катары Жогорку Кеңештин макамын бекитүүнүн түзүүчү бөлүгү.

Каралган ченемдик укуктук актылар Жогорку Кеңеш тарабынан инсандын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуунун шарттарын түзүү боюнча бир катар юридикалык жактан аныкталган иш-аракеттерди жасоо үчүн укуктук негиз катары кызмат кылышат.

Демократиялуу мамлекеттерде парламент укуктук курулуш болуп саналат, себеби парламенттин ишмердүүлүгүндөгү конституциялык укуктарды жана эркиндиктерди камсыз кылуунун натыйжалуулугу анын макамын бекитүүчү мыйзамдардын тийиштүү багытталгандыгынан көз каранды.

Жогорку Кеңештин макамын бекитүүчү Кыргыз Республикасынын Конституциясынын дээрлик бардык ченемдери, тигил же бул деңгээлде, укукту камсыз кылуучу багытталгандыкка ээ. Ошондуктан аларды жарандын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу, коргоо жана сактоо нугунда чечмелөө дагы, аларды жарандын жана адамдын кызыкчылыктарына ылайык ишке ашыруу дагы зарыл.

Жогорку Кеңештин регламентинин процедуралык мүнөзү анын ишмердүүлүгүндөгү инсандын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу боюнча коомдук мамилелерди жөнгө салууга багытталгандыгын жокко чыгарбастан, тескерисинче

өбөлгөлөйт. Регламенттин ченемдери, алар менен Жогорку Кеңештин Кыргыз Республикасынын Конституциясында бекитилген ишмердүүлүгүнүн бардык тармактары камтылгандыктан, укук коргоочулук жөндөмгө ээ.

Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана Жогорку Кеңештин макамын орнотуучу башка ченемдик укуктук актыларда парламенттин инсандын конституциялык укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуунун шарттарын түзүү милдети түз тундурулбайт. Бирок парламенттин ыйгарым-укуктарын укуктук жөнгө салуунун, анын түзүмүнүн, иштөө тартибинин өзгөчөлүктөрүн талдоо менен, кыйыр түрдө мындай тыянак жасоого болот. Буга байланыштуу көйгөй, учурдагы мыйзамдарга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү тармагында эмес, Жогорку Кеңеш тарабынан ага берилген укукту камсыз

кылуучу мүмкүнчүлүктөрдү оптималдуу колдонууда камтылгандыгы айкын байкалууда.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 2010-ж. 27-июну (2016-ж. 28-декабрындагы №218 КРнын мыйзамынын редакциясы).
2. «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндө» 2011-жылдын 25-ноябры №223 Кыргыз Республикасынын мыйзамы.
3. «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутатынын статусу жөнүндө» 2008-жылдын 18-декабры №267 Кыргыз Республикасынын мыйзамы
4. Чернигов И.О. Особенности правового статуса депутата Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации, избранного от политической партии: автореф. дис... к. ю. н.: 12.00.02. - М., 2007. - 23 с.
5. Габричидзе Б.Н. Конституционный статус органов Советского государства. - М.: «Юрид. лит.», 1982. - 184 с.

Рецензент: к.ю.н., доцент Кубатов И.К.